

С.Д. Сворақ

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПРАЦІВНИКІВ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ 40-х – 50-х РОКІВ

На початок 50-х років рух опору в західноукраїнському регіоні ціною величезних жертв обох супротивних сил було подолано, хоча окремі боївки ОУН-УПА продовжували опір аж до середини 50-х років. У всі ці роки, коли в краї точилася братовбивча війна, вчителі вимушені були виховувати в учнів любов до соціалістичної батьківщини та ненависть до її ворогів. Тож не дивно, що як учителі, так і учні в умовах політичного протистояння виявлялися заручниками суспільно-політичної ситуації в краї, будучи радянськими патріотами сьогодні, вони наступного дня перетворювалися у “ворогів” радянської влади.

Подолання руху опору, поряд з ліквідацією УГКЦ, сприяло й утвердженню колгоспного ладу в регіоні, якому з величезною жертвовністю протидіяли ОУН-УПА. Партиїну лінію на насильницьку колективізацію тут “забезпечували” 15 тис. спеціалістів сільського господарства, що прибули зі східних областей. На початку 1946 р. в краї нараховувалось 158 колгоспів, на початку 1948 р. – 1762, а на 1 листопада 1949 р. – уже 6098. На середину 1951 р. у понад 7 тис. колгоспів було об'єднано понад 95 відсотків селянських господарств [1, с.334]. “Добровільне” об'єднання селян в колгоспи супроводжувалось насиллям та беззаконням. “Ворогів” колгоспного ладу репресували, значна частина з них, як і греко-католики та “оунівці”, були виселені. Зокрема, лише в 1951 році із західних областей УРСР було виселено до Іркутської області 1445 куркулів” [2, с.411]. Таким був черговий крок партійно-радянського режиму на шляху до остаточної “радянізації” західноукраїнського регіону.

Таким чином, заборона УГКЦ, насильницьке утвердження колгоспного ладу, звужуючи соціальну базу підпілля ОУН-УПА, обумовили на кінець 40-х – початок 50-х рр. ліквідацію основних вогнищ руху опору в західноукраїнському регіоні. Фізичне винищення, масове виселення “ворогів” радянського ладу та здійснювана паралельно з цим соціально-економічна модернізація забезпечували “радянізацію” суспільно-політичного життя краю, сприяли його більш повній інтеграції в загальносоюзну тоталітарну систему. Ця ж інтеграція, синхронізована з постійним політичним тиском режиму на масову свідомість, марксистсько-ленінським “загартуванням” кадрів, й обумовила так довго очікувану зміну політичної ситуації в західних областях УРСР на користь тоталітарної системи.

За таких умов партійно-радянське керівництво УРСР та місцеві органи влади західних областей вдаються до масової політичної "перевірки" всього вчительського корпусу. Не зважаючи на постійні репресії та звільнення з роботи вчителів і працівників освітянських органів, які не викликали політичного довір'я, що практикувалися впродовж всього досліджуваного періоду, до початку 50-х років місцеве вчителство регіону все ще не стало "опорою" партії в комуністичному вихованні молоді. І звернення до ЦК КП(б)У: "Дайте все-таки нам вчителів перевірених, досвідчених і відданих, тому що молодь треба завойовувати на свій бік", висловлене на нараді секретарів райкомів партії 8 червня 1950 р. в Києві, є всі підстави розцінювати не як розпач конкретного автора, а як вимушене визнання марності намагань місцевих партійних керівників опертися на наявний контингент вчителів. Тому з кінця 40-х років постійне, але все ж вибіркоче, політичне фільтрування вчителів стає масовим, всеохоплюючим.

Ще наприкінці 1948/49 навчального року у звіті Закарпатського обкому партії ЦК КП(б)У наголошувалось, що "обком вживає всіх заходів, щоб влітку цього, 1949 року, замінити вчителів, котрі не забезпечують виховання дітей в комуністичному дусі" [3, с.182]. А з початком наступного навчального року на педагогічних радах багатьох шкіл, а згодом на січневих вчительських конференціях все настирливіше поширювались думки про "засмічення вчительського середовища", "антирадянську поведінку вчителів". На конференції вчителів Мізоцького району Ровенської області, наприклад, було названо понад 10 випадків неблагонадійності вчителів [4, с.5].

"Турботу" про ідейну переконаність вчителів та студентів, що незабаром мали прийти в школи, проявляли і комсомольські організації. За вказівками ЦК ЛКСМУ в західних областях проводяться збори комсомольського активу вузів і середніх спеціальних навчальних закладів, закриті комсомольські, а потім загальні збори студентів факультетів та вузів, покликані проаналізувати недоліки та намітити заходи поліпшення ідеологічної роботи серед студентів [4, с.100]. Нарада комсомольського активу м. Львова, що відбулася 7 грудня 1949 р., зокрема, зобов'язала всі комсомольські організації навчальних закладів "особливу увагу звернути на посилення рішучої боротьби проти ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології і залишків банд оунівського підпілля" [5, с.194]. На таких зборах аналізувалась тактика ОУН-УПА щодо комсомолу, викривалась "агентура" підпільників у студентському і викладацькому середовищі з усіма наслідками, які з цього випливали.

Якщо, наприклад, в результаті "чистки" за 1947-1949 рр. з навчальних закладів м. Львова було відчислено 247 студентів [6, с.1], то лише за березень-квітень 1950 р. – 237 з них були заарештовані органами держбезпеки, 26 – виселені в східні області УРСР, 37 – виїхали в різні міста СРСР, решта перебували під наглядом спецорганів і лише 5 з них були поновлені у вузах. Тоді ж на вимогу комсомольської організації 7 студентів – прибічників оунівського підпілля – було виключено з Дрогобицького учительського інституту [7, с.106].

Тоталітарна система, як справедливо відзначають окремі дослідники [1, с.330], не могла існувати без "підсистеми страху", в тому числі страху перед "буржуазно-націоналістичною загрозою". Розмитість критеріїв національного і націоналістичного дозволяла у будь-який момент створювати атмосферу "націоналістичної загрози", вважати "націоналізмом" вірність традиціям свого народу, патріотичні почуття. З огляду на це, партійні та комсомольські активісти "виявляли" прояви націоналізму в будь-яких національно спрямованих думках чи діях учителів, студентів, викладачів. "Ворожими", наприклад, були визнані заява студента Станіславського учительського інституту М.Турчина, що українським є жовто-блакитний прапор та прохання учнів Коломийського педучилища братів Семенюків до вчителя історії розповісти їм про тризуб [8, с.38]. Націоналістами вважали не тільки тих, хто виступав проти комсомолу чи обстоював національну ідею, а й тих, хто не повідомляв про це в комсомольські чи партійні інстанції. Саме на цьому акцентувалася увага учасників зборів комсомольського активу вузів і середніх спеціальних навчальних закладів, що відбулися 16 січня 1950 р. в м.Станіславі. Виступаючи на цих зборах, секретар ЦК ЛКСМУ В.Семичастний застерігав, що ОУН почала змінювати тактику щодо комсомолу. Підпільникам давалася вказівка всіма можливими шляхами проникнути в комсомол. Особливо це стосувалося тих підпільників, що мали перейти на легальну роботу в педвузах та педучилищах, де готувалися кадри майбутніх вчителів [7, с.66]. З подібною оцінкою тактики підпільників співпадає й заява представника обкому КП(б)У на відкритих партійних зборах Ровенського учительського інституту. "Групові дії банд припиняються, але починається боротьба індивідуальна, – говорив він. – Наше завдання -зробити кожную студентську душу більшовицькою" [9, с.94].

Такими оцінками-закликами партійні та комсомольські працівники і активісти намагалися не допустити проникнення підпільників до навчальних закладів, перешкодити реалізації інструкції керівництва

ОУН своїм місцевим організаціям та симпатикам. "Нам необхідно, вказувалось в інструкції, щоб наші люди були на комсомольських зборах і інформували підпілья про всі питання для прийняття контрзаходів". З цією метою рекомендувалась лінія поведінки при вступі в комсомол: "Якщо вам пропонують вступити в комсомол, зразу не погоджуйтесь, просить час подумати. На другу пропозицію оголосить про свою згоду, але вважайте себе невідготовленим і просить ще відстрочки. На третю пропозицію погоджуйтесь. Так буде показаний серйозний підхід до вступу в комсомол і забезпечене надійне прикриття" [10, с.9]. Тому-то й заплановані збори комсомольського активу в м.Станіславі зобов'язували комсомольські організації "вести рішучу боротьбу з проявами аполітичності та безідейності, посилити політичну пильність, взяти активну участь в боротьбі із залишками ОУН" [11, с.95]. Визначивши, що "головна небезпека сьогодні – це буржуазний націоналізм", збори поставили завдання "закрити дорогу в наші вузи носіям буржуазної ідеології", до яких відносились і віруючі юнаки та дівчата [11, с.71-72].

Очистка вищих і середніх спеціальних навчальних закладів від неблагонадійних студентів не обминула і викладачів. Тоді ж за політичними мотивами були звільнені з роботи доцент Кременецького учительського інституту С.Сегеда, старші викладачі Дрогобицького учительського інституту М.Коробко та І.Коцовський, старший викладач Луцького учительського інституту В.Покальчук та багато інших. Місяця звільнених і часто репресованих викладачів заповнити не було ким. Доводилося вдаватись до послуг аспірантів та випускників вузів східних областей, які не завжди здатні були забезпечити належний рівень викладання. На початку 1950 р. Кременецький педагогічний інститут подав до Міністерства освіти заявку на заміщення 17 вакантних посад. До інституту були направлені випускники вузів та 7 аспірантів зі східних областей, що викликало невдоволення Тернопільського обкому партії. 13 травня 1950 р. обком просив ЦК КП(б)У "забезпечити укомплектування Кременецького педагогічного інституту професорсько-викладацькими кадрами не лише за рахунок випускників аспірантури, але й досвідченими, кваліфікованими викладачами з науковими званнями та ступенями" [12, с.6].

Розгорнута у вузах західного регіону кампанія пильності та боротьби проти націоналізму об'єктивно сприяла посиленню русифікації навчальних закладів. У найменших і несміливих спробах запровадження в навчальних закладах української мови прислані з інших районів СРСР викладачі вбачали все ту ж небезпеку націоналізму. Різкій критиці з боку викладачів-росіян, зокрема, на партійних зборах Львівського

університету було піддано наказ ректора від 21 січня 1950 р про виконання через два роки всіма студентами дипломних і курсових робіт українською мовою. Викладач В.Патюлін, виступаючи на зборах, наголошував, що “в університеті мають місце відхилсння від політики нашої партії з національного питання, зокрема про мову”. Цитуючи В.Леніна про мову, а Й.Сталіна про українізацію, В.Пагюлін вдавався до відвертого політичного шантажу. “Та обставина, що автори наказу (ректор Львівського університету – С.С.) стають в позу захисників і поборників української мови, – продовжував В.Патюлін, – свідчить про те, що вони стоять на позиціях витонченого українського буржуазного націоналізму, боротьба з яким, дякуючи цій ширмі, затруднена” [13, с.54].

Не увінчалася успіхом і перша спроба Львівського обкому КП(б)У провести заміщення керівних працівників районів вихідцями з місцевого населення. ЦК ВКП(б) вирішив, що завдання на такі заміщення для районів області поставлені “без врахування політичної і господарської доцільності” і тому бюро Львівського обкому партії за “пропозицією” ЦК ВКП(б) відмінило своє рішення “як неправильне і політично шкідливе” [14, с.50].

Таким чином впродовж 1949 р. учительським активом, більшість якого становили приїжджі в західноукраїнський регіон вчителі, та партійними й комсомольськими організаціями розгорнулась “підготовча робота” до загальної акції політичного фільтрування вчителів, студентів та викладачів краю.

З метою отримання “достовірної” інформації про становище в школах у першій половині 1949/50 навчального року партійними та освітянськими органами проводиться перевірка роботи цілого ряду шкіл регіону. За наслідками перевірки однієї лише школи Міністерство освіти УРСР провело спеціальну колегію та видало наказ від 27 лютого 1950 р. “Про недоліки в ідейно-виховній роботі Голинської середньої школи Калуського району Станіславської області”. У наказі відзначалося, що комісія міністерства, очолювана інспектором управління шкіл В.Гопенком, прийшла до “серйозних” та “невтішних” висновків. Закон про загальне обов’язкове навчання в школі не виконувався. Протягом першого півріччя 1949/50 навчального року 18 учнів, зарахованих до школи, жодного разу не відвідали уроки. Незадовільним було відвідування школи учнями особливо в дні релігійних свят. 14 січня 1950 р., наприклад, з 703 учнів до школи прийшов лише 31. У школі практично не велася боротьба з проявами українського буржуазного націоналізму, комсомольська організація не була створена [15, с.76].

Матеріали перевірок шкіл були узагальнені в наказі Міністерства освіти УРСР від 4 березня 1950 р. “Про заходи до поліпшення навчально-виховної роботи в школах західних, Ізмаїльської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР.” [15, с.85]. У наказі відзначалося, що Міністерство освіти та його органи на місцях незадовільно організували роботу над підвищенням ідейно-політичного й фахового рівня вчителів, мало поширювали серед них досвід роботи передових шкіл УРСР та інших союзних республік. Значна кількість вчителів, відзначалось у наказі, викладає основи наук і проводить позакласну і позашкільну роботу з учнями на низькому ідейно-теоретичному й фаховому рівні, недостатньо пов’язує навчальний матеріал з практикою соціалістичного будівництва. Вчителі не ведуть боротьбу з проявами буржуазного націоналізму, релігійними забобонами, допускають помилки та перекоєчення буржуазно-націоналістичного характеру.

Для усунення відзначених недоліків наказувалось: викорінювати формалізм, аполітичність та безідейність у роботі вчителів, рішуче викривати та усувати носіїв буржуазно-націоналістичних перекоєчень у навчально-виховній роботі та вести непримиренну боротьбу з усіма проявами ворожих впливів на учнів: переглянути до 1 липня 1950 р. й замінити 7 керівних працівників відділів народної освіти і шкіл, які не відповідають призначенню за своїми політичними та діловими якостями [15, с.85].

Згаданий наказ Міністерства освіти став своєрідним сигналом до початку запланованої партійно-радянською владою ревізії всього кадрового корпусу органів народної освіти та шкіл західних областей УРСР. Передбачаючи наслідки цієї акції, Міністерство освіти запланувало для “зміцнення” шкіл регіону висококваліфікованими педагогічними кадрами відрядити туди в 1950 р. 6025 випускників педагогічних навчальних закладів України. Крім того, для тих вчителів, які витримають “перевірку”, планувалося влітку 1950 р. організувати курси-семінари підвищення їх кваліфікації. Такі курси-семінари мали пройти 7395 вчителів. Український науково-дослідний інститут педагогіки, очолюваний С.Х. Чавдаровим, був зобов’язаний терміново розробити і розмножити на допомогу вчителям методичну літературу. Для реалізації наказу відводилося 4 місяці, а вже 15 липня завідуючі обласними відділами освіти повинні були доповісти Міністерству освіти про його виконання [15, с.85].

Під кутом зору політичної надійності в усіх західноукраїнських областях згідно з наказом проводилась перевірка особового складу вчителів. У квітні-гравні 1950 р. тут працювали спеціальні комісії,

очоловані представниками ЦК КП(б)У, які контролювали цю роботу у Відповідну інформацію надавали комісіям й спецоргани. Причому, у рекомендаціях згаданих комісій пропонувалося активізувати роботу органів безпеки: "МДБ (Міністерство державної Безпеки – С.С.) потрібно перебудувати агентурну роботу. В школах треба мати хорошу агентуру, тому що вороги основний курс беруть на школу" [16, с.112]. Крім того, впродовж 1949/50 навчального року бюро обкомів КП(б)У всіх західних областей УРСР обговорили питання розстановки і роботи з учительськими кадрами. Того ж року ряд обласних центрів регіону відвідали М.Хрущов та Л.Мельников. Все це обумовило всеохоплюючий характер акції з далекосяжними політичними наслідками. Про масштабність цієї акції дає уявлення подана таблиця [17, с.186-187].

Область	Всього вчителів	Підлягало заміні	У тому числі з мотивів				
			Зв'язок з ОУН	Скомпрометованих	Куркулів	Релігійність	Інша діяльність
Львівська	6817	130	73	20	3	8	26
Ровенська	5083	108	40	3	5	29	81
Волинська	5507	98	15	14	-	9	60
Тернопільська	7197	439	351	50	38	-	-
Дрогобицька	5877	77	4	-	2	20	51
Чернівецька	4102	48	2	20	5	6	15
Закарпатська	5492	58	3	30	4	4	17
Станіславська	6747	521	129	4	2	8	378
Всього	46822	1529	617	141	59	84	628

Серед представлених до звільнення було 1129 місцевих вчителів, 400 – тих, що прибули із східних областей. 84 були комсомольцями, 1137 вчителів мали педагогічний стаж менше 5 років [17, с.186]. Перевіркою ЦК КП(б)У,

а вона охопила 735 "справ", було встановлено чимало фактів безпідставного звільнення вчителів. Однак місцеві керівники на такі "помилки" мало реагували. Навпаки, вони підбирали (здебільшого, за допомогою службовців держбезпеки) все нових кандидатів на звільнення і звільняли їх. Так, перевіркою вчителів Лановецького району Тернопільської області, проведеною райкомом КП(б)У і районним відділом служби безпеки, до політично ненадійних було віднесено майже 40 відсотків учителів, причому, всі вони прибули на роботу в район за направленням Міністерства освіти [16, с.73]. А інспектор цього міністерства В.Гопенко за кілька днів свого перебування в Тлумацькому районі Станіславської області встиг звільнити з роботи 16 вчителів [17, с.195]. У багатьох випадках до звільнення, призначення та переміщення вчителів долучались і райкоми комсомолу.

Всі матеріали, пов'язані з політичним фільтруванням вчителів, студентів та викладачів навчальних закладів західноукраїнського регіону, з виконанням вказівок М.Хрущова та Л.Мельникова про посилення боротьби проти українського буржуазного націоналізму протягом 1950 р., концентрувались в особливому секторі ЦК КП(б)У, що персоніфіковано свідчило, хто насправді був ініціатором і організатором цієї акції. Партійні органи України, а, отже, й СРСР були переконані, що політична ситуація в краї на початку 50-х років змінилася на користь тоталітарного режиму, що настала пора рішучого наступу "по всьому фронту". У цьому наступі роль авангарду відводилась вчителям, а тому, були переконані органи партійно-радянської влади, необхідно переходити від постійного "перетрушування" вчительських кадрів до соціальної селекції нового вчителя, відданого ідеалам соціалізму. Тому-то ще в 1951-1952 роках результативність "виховної" роботи з учителями не влаштувала партійно-радянське керівництво, а середовище праці вчителів як громадське, так і батьківське та учнівське, ще нерідко за інерцією проявляло свою несприйнятність процесу та результатів цієї "селекційної" роботи. Та й вчителі зі східних областей, покликані змінювати це середовище, не проявляли особливої активності. До початку 1951/52 навчального року планувалося направити до регіону 8345 випускників вузів та вчителів із східних областей, у тому числі 310 членів партії та 5560 комсомольців [17, с.203]. Вони мали зайняти місця тих вчителів, яких звільнили з роботи внаслідок чистки 1950 р., та зміцнити партійно-комсомольський прошарок педагогічних колективів. Проте за призначенням не прибуло 976 випускників вузів, у тому числі 19 з Київського університету, 7 – Одеського університету, 50 – Київського,

22 – Запорізького, 11 – Житомирського педінститутів та ін. Однією з головних причин неявки випускників за призначенням залишалася суспільно-політична ситуація в краї.

Тим часом місцеве партійно-радянське керівництво у руслі тієї ж “селекції” продовжувало “доочищення” вчительського корпусу від тих, хто не викликав повної політичної довіри. У Станіславській області, наприклад, впродовж 1952/53 навчального року із 7656 вчителів 2620 були позбавлені можливості працювати в школах. Крім того, тоді ж у 6 районах області із 142 директорів і завідуючих школами було замінено 80, тобто понад 56 відсотків. У Тисменицькому районі тієї ж області в 1951 р. з 19 керівників шкіл було зміщено 10, у 1952 р. – ще 10, і в 1953 р. – 7. У Львівській області в 1952 р. з 37 завідуючих міськими та районними відділами народної освіти було замінено 33, а на 1952/53 навчальний рік передбачалось замінити 21 керівника середніх, 52 – семирічних і 12 – початкових шкіл, як таких, що не забезпечували керівництва [18, с.1]. Подібною була плінність педагогічних кадрів і в інших західних областях УРСР [19, с.84]. У переважній більшості шкіл регіону впродовж 1950-1953 років педагогічні колективи були замінені на 50-100 відсотків, значна частина вчителів була репресована, депортована в різні райони СРСР [19, с.86].

Основним завданням такої “селекції”, як і раніше, залишалися марксистсько-ленінський вишкіл вчителів, нав’язування їм канонізованих цінностей соціалістичного способу життя та засад радянської педагогіки. Тобто, йшлося про те, щоб перетворити вчителя в таку собі “усереднену” особистість тоталітарної системи, характерні риси якої визначив відомий дослідник соціалістичного суспільства В.Рутгайзер. Така особистість, перш за все, діє за наперед розробленими інструкціями. По-друге, їй властива зовнішня лояльність щодо адміністративної системи, включеності в неї й разом з тим повна невіра в саму цю систему, її можливості. І нарешті – визнання особистістю повної залежності від держави, в якій, у свою чергу, відбувалося одержавлення умов життєдіяльності самої людини [20, с.337]. Абстрактно-спрощений ідеал людини комуністичного суспільства, проголошуваний одним з найважливіших завдань соціалістичного суспільства, обумовлював деіндивідуалізацію особистості, комплекс її неповноцінності. Водночас ця нормативна людина, “людина-ідеал” видавалась режимом за свосередній еталон, невідповідність якому реальної особистості, робітника чи інженера, колгоспника чи вчителя, використовувалась як привід для маніпулювання особистістю, насилля над нею.

1. Історія України. – К. Альтернативи, 1997.
2. Див.: Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр. Еволюція тоталітарної системи – Львів, 1996 р.
3. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. I, оп. 70, спр. 1881.
4. Там же, ф. 7, оп. 6, спр. 1876.
5. Там же, ф. I, оп. 24, спр. 225.
6. Там же, спр. 15.
7. Там же, спр. 199.
8. Там же, ф. 7, оп. 6, спр. 2247.
9. Там же, оп. 70, спр. 1854.
10. Там же, оп. 24, спр. 341.
11. Там же, ф. 7, оп. 6, спр. 3347.
12. Там же, ф. I, оп. 24, спр. 2742.
13. Там же, оп. 71, спр. 50.
14. Там же, оп. 24, спр. 1044.
15. Там же, ф. 7, оп. 6, спр. 1882.
16. Там же, ф. I, оп. 24, спр. 213.
17. Таблиця складена на основі ЦДАГО України, ф. I, оп. 73, спр. 631.
18. Там же, оп. 24, спр. 1571.
19. Там же, оп. 73, спр. 661.
20. Див.: Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К.: ARC-Ukraine, 1996.

Svorak S.

POLITICAL REPRESSIONS AGAINST EDUCATIONALISTS IN WESTERN UKRAINE IN 40-50 S.

The author of this article makes an attempt for the first time in the ukrainian historical research to analyse systematically personnel policy of the Soviet Departments of Education in the West-Ukrainian regions during the first afterwar decade.

Analising huge archive files, author researches preparation and organisation of mass terror against West-Ukrainian intelligentsia by the soviet communist government. Repressions against the teachers let the author to make the conclusion that terror actions were well-planned.